

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Πολιτιστική μνήμη

Υπάρχει διάχυτη η αίσθηση της νοσταλγικής διάθεσης για την εικόνα της “χαμένης λίμνης”. Και, όπως όλες οι διαθέσεις, είναι κι αυτή αντιφατική, που άλλοτε θέλει τη σιωπή και άλλοτε την επικοινωνία: την εξωτερίκευση των σκέψεων για την όλη κάρλια ιστορία και ταλαιπωρία. Για τις εκτός σιωπής διαθέσεις πρώτοι φυσικά σε πλούτο άμεσων διωμάτων και παραστάσεων έρχονται οι επιζώντες πρώην αλιείς, οι οποίοι είτε ως ενήλικες είτε ως έφηβοι έζησαν τη λίμνη και τον σύνολο λιμναίο πλούτο, με τις χαρές του και τις θλίψεις του, όλων των εποχών του έτους και όλων των ωρών, ημερήσιων και νυχτερινών. Αλλά, όσοι επίσης έζησαν τη λίμνη, οι εκτός των αλιέων, οι τότε δηλαδή ενήλικοι, έφηβοι και παιδιά, άνδρες και γυναίκες, ως παρακάρλιοι κάτοικοι, έχουν πάντα αφορμές για να μνημονεύουν αυτήν την πριν την αποξήρανση εποχή. Το αυτό ισχύει και για γεννηθέντες τα χρόνια της αποξήρανσης και μετά, οι οποίοι γνώρισαν σχετικά τη λίμνη, μέσα από τις αφηγήσεις των παλαιότερων. Όλα συμβαίνουν ωςάν η ίδια η λίμνη να είχε ανάγκη μικρών, πολλών, έστω αποσπασματικών, επιμνημόσυνων λόγων. Από τη σύνολη ιστορία της σχέσης ανθρώπου και λίμνης, ενδιαφέρουν ιδιαίτερα εκείνα τα σημεία τα οποία μπορούν ν’ αποτελέσουν αμεσότερα πηγές πολιτιστικών ανοιγμάτων, διδακτικών και για την τωρινή εποχή.

Για την Κάρλα τα ουσιαστικότερα αυτά σημεία μπορούν να διαγραφούν ως εξής:

- ο σωτήριος ρόλος της σε πρόσφατες κρίσιμες ιστορικές στιγμές και τα εν γένει τραγικά σ’ αυτήν συμβάντα
- η λίμνη, η αλιεία με τις πρακτικές της και τη γύρω κοινωνική ζωή, οι ονεί αρχετυπικοί, παραδειγματικοί παράγοντες δημιουργίας στοιχείων πολιτιστικής εμπειρίας με διαχρονική ισχύ
- η μνήμη της λίμνης από άμεσα διώματα των αισθήσεων (της όρασης, της ακοής, της γεύσης και της όσφρησης) ως τρόπος ψαύσης της ευθραυστότητας των φυσικών της στοιχείων.

ι. Δείπνος ευχαριστίας

Η κατοχική Κάρλα με το φυσικό της τοπίο λειτούργησε ωσάν να ήθελε να εκφράσει συγκεκριμένες καταστάσεις και να ανταποκριθεί στις τότε ανάγκες των γύρω κατοίκων. Η εικόνα της, για το λόγο αυτόν, από εκείνη την εποχή, παραμένει ζωντανή για όσους άμεσα τη γνώρισαν και την έζησαν.

– “Το χειμώνα του 1941 πάγωσε τόσο πολύ η λίμνη που μπορούσε κανείς να περπατάει πάνω στον πάγο. Πάγωναν τα πουλιά, μαυρόκοτες, πρασινοκέφαλα, διάφορα. Πηγαίναμε και τα μαζεύαμε με τα χέρια πάνω στον πάγο”.¹

– “Ήμουν οκτώ χρονών όταν ήρθε ο πατέρας μου και μας είπε: *πάγωσε ο δάλτος μέχρι την Κουκουράδα* (Αμυγδαλή), πέφτανε τα πουλιά από την παγωνιά”.²

Η παραπάνω σκηνή αναφέρεται αρκετά συχνά. Σαν να έχει καρφωθεί η μνήμη στη χειμωνιάτικη παγερή εικόνα της ίδιας της ιστορίας. Το μέγιστο εντούτοις γεγονός της κατοχικής περιόδου ήταν το ότι η λίμνη, και ιδιαίτερα η ταπεινή της μπίζα, έσωσε, κατ’ ομολογία όλων, τον κόσμο από την πείνα. Όλοι οι πρεσβύτεροι αναφέρουν ότι κατά τα κατοχικά χρόνια ο πλούτος της λίμνης ήταν εξαιρετικός. “Το χειμώνα του 1942 είχε τέτοιο πλούτο ψαριών και πουλιών στη λίμνη που ποτέ δεν είχαμε δει άλλη φορά”. Η λίμνη ωσάν από φυσική διαίσθηση και βιολογική αλληλεγγύη φρόντισε, τα δύσκολα χρόνια, να έχει αφθονία τροφής. Πλουσιοπάροχα έδωσε απ’ όλα και ιδιαίτερα τα μπίζια. “Στοιίδες ολόκληρες γύρω από τις καλύδες. Με τις απόχες γέμιζε κανείς τσουδάλι, και 20 και 30 οκάδες”. Αρκούσαν προς τούτο δυο τρεις εξορμήσεις με τη δάρκα. Το μικρό, έτσι, ψαράκι στα όρια κυρίως της λίμνης υπήρξε η σωτηρία όχι μόνον για τα παρακάρλια χωριά αλλά και για κατοίκους έξω από τη θεσσαλική περιοχή.

Πάμπολλες είναι οι διηγήσεις για πεινασμένους ανθρώπους με οικογένειες από διάφορες πόλεις –ακόμα και από Αθήνα, Θεσσαλονίκη– όπου έρχονταν ν’ ανταλλάξουν είδη με αγαθά της λίμνης. Κάτοικοι των γύρω θεσσαλικών πόλεων και χωριών είναι οι συχνότεροι φυσικά επισκέπτες. Από μια τέτοια επίσκεψη σε ψαροκαλύδα της λίμνης –στο κάτω Καλαμάκι– το φθινόπωρο του 1942 είναι η παρακάτω σκηνή, όπως μας τη δίνει ο Σ. Ζιώγας.

“Ήμουνα με τον αδελφό μου... στην ψαροκαλύδα και μια μέρα κατά τις δέκα το πρωί ακούμε μια φωνή από τη στεριά... Βγαίνω με τη δάρκα έξω διακόσια περίπου μέτρα, μόλις με δλέπει³ μου λέει...: έχω γυναίκα και τρία παιδιά, έχουμε πολλές μέρες να φάμε, ήρθα να σε παρακαλέσω να μου δώ-

1. 68χρονος Καναλιώτης, πρώην αλιέας.

2. 64χρονη Κεραμιδιώτισσα. Για παλιότερες εικόνες της παγωμένης Κάρλας, βλ. W. Leake, ό.π., IV, 427, και Δ. Τσοποτός (1974, σ. 163).

3. Χωρικός από το Σκλήθρο, πενήντα χρονών, “αλλά... γερασμένος από την πείνα”.

σεις λίγα ψάρια... Έρθε μέχρι τη δάρκα ξυπόλυτος, έπλυνε τα πόδια του και μπήκε μέσα, κι ώσπου να πάμε στην ψαροκαλύδα μου έλεγε για την πείνα τους και έτρεμε από το κρύο. Είχε το ταγάρι στον ώμο του, μέσα ένα τσουδάλι και λίγα κάστανα... Ξέρεις, μου λέει, ότι έκανα τέσσερις ώρες δρόμο για να έρθω να τα πάρω πίσω, δεν γίνεται... Παίρνω την απόχη και μπαίνω στη δάρκα με τον αδελφό μου, κάνουμε κανά δυο δόλτες με την απόχη στο νερό δγάλαμε περίπου είκοσι οκάδες μπίζια γάδρω· παίρνουμε το τσουδάλι,... τα δάλαμε μέσα, δοκίμασε, λέω, το σηκώνεις; Ή θέλεις κι άλλα... Με την ίδια ευκολία δγάλαμε καμιά δεκαριά οκάδες, τα ρίξαμε στο τσουδάλι και τ' αφήσαμε στην αυλή της καλύδας να στραγγίσουν... Την άλλη εβδομάδα ήρθε για τρίτη φορά αλλά δεν ήταν μόνος του, είχε και δύο γυναίκες· όταν φώναξε και δγήκα και τους είδα με πήρε το παράπονο· απ' την καλύδα ως τη στεριά ήταν καλαμώνας και δεν τους βλέπαμε. Έρθαν μέχρι τη δάρκα ξυπόλυτοι... είχαμε κρατήσει σούπα και τους προσφέραμε, πάντα κρατούσαμε για τέτοια περιστατικά. Οι γυναίκες ήταν γύρω στα σαράντα, παντρεμένες, η μία είχε δύο παιδιά, η άλλη τρία, αξιολύπητες και πεινασμένες. Σε δεκαπέντε λεπτά δάλαμε στα τσουδάλια τους ό,τι σήκωνε ο καθένας. Οι ευχές και τα δάκρυα αυτών μας ράγισαν την καρδιά. Έρθαν πολλές φορές αυτοί οι δυστυχισμένοι άνθρωποι και ποτέ δεν φύγαν άδεια, εκτός τα μπίζια, τους δίναμε ψάρια, παπιά, και αυτοί μας φέρναν κάτι λίγα από το υστέρημά τους: μήλα, κάστανα, πατάτες, φασόλια, τσίπουρο, λάδι, σαν μπουκαλάκι λεμονάδας· τους είπα πολλές φορές να μην φέρνουν κι όμως τα φέρναν".⁴

Το λιμναίο καταφύγιο σε στιγμές δαιμονικής βαρβαρότητας αποτελεί σκάνδαλο για τον πλούτο και τη διττή μεγαλοψυχία του, της φύσης και των ανθρώπων. Οι παρακάρλιοι θεωρούν θαύμα αυτή την πλουσιοπάροχη λιμναία προσφορά – δοσμένη θεία χάριτι ένεκα οίκτου. "Μπορεί να λυπήθηκε ο Θεός τον κοσμάκη". Απ' όλες δε τις προσφορές αναφέρεται και εκτιμάται δεόντως η προσφορά, επαναλαμβάνουμε, της μπίζας. "Με κόκκινο πιπέρι στο φούρνο την κάναμε πίττα και την τρώγαμε για ψωμί που δεν είχαμε".

Τι το πολυτιμότερο από ό,τι μπορεί να αντικαθιστά, σε κατάσταση κινδύνου, την έλλειψη του σταριού. Το ψάρι εικονιζόμενο δίπλα στον άρτο αποτελεί το κατ' εξοχήν σύμβολο του Δείπνου της Ευχαριστίας: "Έχετε τι δρώσιμον ένθάδε;" ρωτά ο αναστημένος Χριστός τους Αποστόλους, για να τους κάνει να πεισθούν ότι δεν ήταν πνεύμα ονείρου αυτό που έδλεπαν. Εκείνοι, ταπεινοί ψαράδες, του έδωσαν ένα τεμάχιο από ψημένο ψάρι και λίγη κηρήθρα ("ίχθύος όποϋ μέρος καί από μελησσίου κηρίου").⁵

Μπίζα και άρτος έγιναν ένα· σωτήρια προσφορά από τον κάρλιο

4. Βλ. και Η. Λεφούσης (1997, σ. 327).

5. Κατά Λουκάν, 24, 42.

πλούτο, και με τη φροντίδα των ψαράδων της, στον κατοχικό δείπνο ευχαριστίας.

Σε ακραίες και δύσκολες ιστορικές καταστάσεις τα φυσικά δεδομένα ενός (λιμναίου) τοπίου μπορεί να λειτουργήσουν σαν θεατρική σκηνή, από την οποία αναδύονται κρίσιμες αλήθειες, ανυποψίαστες ενδεχόμενα, σε ημέρες γαλήνης. Αναφερόμαστε σ' ένα κατοχικό "στρατιωτικό γυμνασιακό συμβάν" με θεατρικό σκηνικό την Κάρλα.

"Στην Μαγούλα, στο νησάκι της λίμνης", διηγείται ένας παλιός (πρώην) ψαράς, "είχαμε τα πουλαράκια – τα μικρά γαϊδουράκια. Δέναμε τα πόδια τους για να μπορούμε χωρίς προβλήματα να τα κουβαλήσουμε με την πλατσίδα, το καράβι, και τ' αφήναμε να βοσκήσουν. Την άνοιξη του 1943 οι Γερμανοί μάς είπαν ότι θα βομβαρδίσουν τη Μαγούλα. Εκπαιδεύονταν και είχανε το νησάκι αυτό για δαπόρι. Τότε υπήρχαν είκοσι πουλαράκια στη Μαγούλα. Πηγαίναμε αναγκαστικά τη νύχτα και τα παίρναμε. Την ημέρα γινότανε ο βομβαρδισμός".⁶

Η λίμνη έχοντας τότε γύρω της τις υπό κατοχή δεινοπαθούσες παρακάρλιες κοινότητες και σε πρώτο πλάνο τα Κανάλια –που πυρπολήθηκαν στις 16 Νοεμβρίου 1943–⁷ γίνεται θέατρο δύο αντιφατικότητας γεγονότων. Από τη μια πλευρά, η προσφορά, για τη σωτηρία των καταπονημένων, του πιο περιφρονημένου και ταπεινού της ψαριού και, από την άλλη, η γελοία στρατιωτική εκπαίδευση βομβαρδισμού ενός μικρού νησιού της, κάτι που εκτός από την αγανάκτηση καταμαρτυρεί και την ευτέλεια της όποιας εν γένει τυφλής μηχανιστικής δύναμης καταστροφής.

Η θέα της πλούσιας και με ανιδιοτέλεια δωρίζουσας λίμνης, αγριεμένης ή ήρεμης, είναι από εκείνες τις εικόνες που έχουν κάτι από την εμπειρία του υπέροχου, από την εξαιρετική, κατά την καντιανή έννοια, δυναμική της φύσης.⁸ Αυτής που ανυψώνει, μπρος στο μεγαλείο της φυσικής υπεροχής, τις δυνάμεις της ψυχής, αφυπνίζει το αίσθημα της υπερ-αισθητικής ικανότητας, προβάλλοντας το λόγο της πνευματικής μας υπόστασης.* Αφύπνιση αναγκαία σήμερα στο να ενθαρρύνει την αντίσταση σε κάθε ανθρωπινό τεχνούργημα που απειλεί, σε κρίσιμες ώρες, με αφανισμό καθετί εμφανέστατα ζωτικά ωφέλιμο. Η τέτοια ενθάρρυνση της ψυχής συμβάλλει στο να γίνει αι-

6. 75χρονος Καναλιώτης.

7. Κάηκαν τριακόσια σπίτια.

8. *Du sublime dynamique de la Nature* (Kant, 1965, σ. 98).

*"Η φύση, λοιπόν, δεν αποκαλείται εδώ υπέροχη", γράφει ο Καντ, "παρά μόνο επειδή υψώνει τη φαντασία σε μια δύναμη παρουσίας των καταστάσεων, στις οποίες το πνεύμα αποκτά συνείδηση του υπέροχου χαρακτήρα του προορισμού του, που είναι ανώτερος ακόμα και από τη φύση" (Καντ, 2000, σ. 162).

σθητό ότι οι δυνάμεις, οι ανεξέλεγκτες από τον άνθρωπο –είτε από αδυναμία είτε από έλλειψη βούλησης να δει κριτικά τα τεχνουργήματά του–, δεν θα αποκτήσουν ποτέ, όσο ισχυρές κι αν καταλήξουν, ούτε τη σοφία ούτε, βέβαια, τη βιολογική συμπόνια και του πιο ταπεινού φυσικού στοιχείου, συμπόνια, που αποδεικνύεται όρος ζωής σε κρίσιμες οριακές καταστάσεις.

Ο λιμναίος υλικός πλούτος αναδεικνύεται φυσικά σωτήριος για την ανθρώπινη ζωή όταν απειλούνται τα όριά της. Συνάμα, ο λιμναίος συμβολικός πλούτος σωτήρια καταδεικνύει τα όρια αυτά, καθιστώντας τα απτά και ορατά.

Υπάρχουν γεγονότα που συμβαίνουν στη λίμνη, των οποίων η θύμηση, ανεξαρτήτως του χρόνου που πέρασε, τα καταγράφει στα συμβάντα του τόπου από τα οποία αναδύεται πάντα έντονο αίσθημα ανησυχίας. Πρόκειται για τα οδυνηρά ατυχήματα πνιγμού στα λιμναία νερά.⁹

– Η μνήμη πηγαίνει πίσω στις αρχές της δεκαετίας του '30 όταν συνέβη το παιδικό ατύχημα, το μοναδικό που καταγράφηκε από τότε. Συνοπτικά αναφέρεται το περιστατικό από τους μεγαλύτερους ωςάν ο άφατος πόνος της πάλης της παιδικής ψυχής με το μοιραίο να αναζητά τη σιωπή. Ήταν ημέρα σχολικής εκδρομής. Τρία παιδιά εκπληρώνοντας καθήκοντα παιδικής εργασίας, στο πλαίσιο της οικονομίας της αυτάρκειας, φυλάγουν τα κατοικίδια ζωντανά στη λιμναία όχθη. Μια πλατσίδα εκεί ίσως να φάνταζε ως το καλύτερο μέσο για την αναπλήρωση της χαμένης εκδρομής. Μπαίνουν σ' αυτήν μόνα για να χαρούν λιμναία θαρκάδα. Απομακρυνόμενα όμως από την ακτή κυριεύθηκαν από ανησυχία και το ένα, πηδώντας για σωτηρία στη λίμνη, πνίγηκε παγιδευμένο στα υδροχαρή φυτά του δάλτου.¹⁰

– Εν ώρα αλιευτικής εργασίας τα ατυχήματα σφραγίζουν επίσης δραματικά την ιστορία της λίμνης και φυσικά οι ψαράδες διώνουν εντονότερα την όλη ατμόσφαιρα του μοιραίου. Ήταν το φθινόπωρο του 1957 όταν χάθηκαν δυο Καναλιώτες ψαράδες. “Το βράδυ αυτό”, διηγείται ένας πρώην αλιέας, “ρίξαμε τα τσίφτια (δίχτυα) στα καλάμια του Σακαρέτσι. Σηκώθηκε ο αέρας, βοριάς. Σεπτέμβριος μήνας. Ζεστός καιρός. Ο αέρας δυνατός, έβγαζε την κούντα από τη λάσπη της λίμνης. Βιαστήκαμε να γυρίσουμε. Τα κύματα δεν μας άφηναν. Η δάρκα στρίβοντας ανεβοκατέβαινε. Από εκεί ώσπου να φθά-

9. Περίπτωση αυτοκτονίας μία έχει αναφερθεί: Ηλικιωμένος πατέρας το χειμώνα του 1940 στη χιονισμένη λίμνη όταν μαθαίνει το χαμό του γιου στο αλβανικό μέτωπο. Πρόκειται για τον Γιωργάκη Βοϊδονά.

10. Πρόκειται για τον Αντώνη Μπανταλό. Το άλλο από τα τρία παιδιά, ο Γιάννης Κουζιώτας, πέφτοντας στη λίμνη πιάστηκε από καρφί στη δάρκα, γεγονός που λειτούργησε σωτήρια. Συγχωριανοί αλιείς πλευρίζοντας στα ανοιχτά με τις δάρκες τους τη μοιραία ακυβέρνητη των παιδιών πρόλαβαν μεγαλύτερο κακό.

σουμε στα 50 μέτρα, όπου βρισκόταν η καλύδα μας, κάναμε πάνω από μισή ώρα. Ο δυνατός αέρας κράτησε όλο το δράδυ. Το πρωί μάθαμε για τον πνιγμό των δύο. Ρεύμα τους παρέσυρε, αναποδογύρισε η δάρκα τους και τους πήρε από κάτω”.¹¹

Όποια θεωρία κι αν επιστρατεύσει κανείς για την ερμηνεία του φαινομένου –να μένουν οι θάνατοι στη λίμνη επί μακρόν έμφοβα χαραγμένοι στην ανθρώπινη μνήμη– θα μπορούσε να καταλήξει ενδεχομένως ασέβεια προς το ίδιο το συγκεκριμένο τραγικό συμβάν.¹² Θ’ αρκεστούμε στην ηρακλείτεια σύλληψη σύμφωνα με την οποία: οι ψυχές μετά το θάνατο γίνονται νερό (“ψυχῆσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι”).¹³

Εάν το ποταμίσιο ρεύμα οδηγεί μακριά τις ψυχές που αφέθηκαν στη ροή του, η λίμνη –η ύστερη και έσχατη μορφή μεγάλης υδάτινης επιφανειακής γλυκιάς πηγής– τις κρατά εκεί παρούσες στα όριά της. Για να γεμίζουν ίσως με μνήμη και να πληρούν τις ζώσες με μνήμη, θυμίζοντάς τους το δικό τους πεπρωμένο. Θα λέγαμε ότι το λιμναίο νερό, ενώ την όποια άλλη γραφή τη διαγράφει, τις ψυχές, αντίθετα, έντονα, αισθητά και σε βάθος τις εγγράφει: ωσάν να ήθελε έτσι να εμπλουτίσουν τις φανερές και κρυφές του λειτουργίες: ως οφθαλμού (του κόσμου των ψυχών) της γης που καταμετρά το χρόνο. Και ως φυσικού ανεπιτήδευτου κατόπτρου, που αντανακλά, σε δύσκολες γενικά ώρες, τις πράξεις και τα γεγονότα που θα σφραγίσουν τον όλο γύρω τόπο και θ’ αντέξουν στο χρόνο. Ενός κατόπτρου που αποτελεί, άλλωστε, την αναγκαία συνθήκη αλλά και τη βασική μαρτυρία τόσο της υγείας του λιμναίου πλούτου όσο και μιας εν δυνάμει λιμναίας συμβολικής παιδείας.

11. 62 ετών, πρώην ψαράς από την Αμυγδαλή. Οι άτυχοι ψαράδες ήταν ο Κώστας Τσιγγενές και ο Γιάννης Χαλκιάς.

12. Για το νερό ως πρόκληση θανάτου και για τις επιφανειακές πηγές αυτού ως υποδοχείς κοσμικών δακρύων και, επιπλέον, για τη συσχέτιση του ακίνητου νερού και του απόλυτου ύπνου, βλ. G. Bachelard (ό.π.).

13. G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield (1990, σ. 209), απόσπασμα 36.

ii. Πλειάδων έργα

*“Ζηλώ σε τῆς εὐδουλίας
μᾶλλον δέ τῆς εὐωχίας”*

Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, 908-9

Ἐκδηλη εἶναι ἡ αἴσθησις μιᾶς ευδαίμονος υπεροχῆς ἀπὸ τὴν κατοχὴ τῆς γνώσεως διαφόρων μυστικῶν τῆς συμπεριφορᾶς λιμναίων φυσικῶν στοιχείων, τὴν ὁποία ἐπιθυμεῖ κανεὶς νὰ μεταδίδει. Παράλληλα, τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας τρόπος ἀλιευτικοῦ βίου ετερμάτισε, δημιουργεῖ ἐνδεχομένως τὴν ἀνάγκη, σὲ ὅσους τὸν ἐξῆσαν, νὰ μεταβιβάσουν διδακτικά ὅ,τι ἀπεκόμισαν κατὰσαρκα ὡς βίωμα. Καὶ αὐτὸ λόγῳ πιθανόν μιᾶς ἀδιόρατης ἀνησυχίας νὰ μὴ θαφτεῖ καὶ ἡ ἀποκτημένη καὶ ζυμωμένη –με μόχθο, ἀλλὰ καὶ μ’ ἀπολαύσεις– γνώση με τὸν τρόπο που θάφτηκε ἡ λίμνη: βίαια καὶ αυθαίρετα. Τοῦτο ἀσχετα προφανῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴ γνώση δὲν τὴν ἔχει πρακτικὰ οὐδεὶς πλέον ἀνάγκη.

Παρά ταῦτα, ἡ κάθε περιγραφή διαφόρων πτυχῶν τοῦ ἐν λόγῳ βίου φέρει συχνά στὴν ἐπιφάνεια ἰχνη καταλοίπων (residus):¹⁴ τρόπων τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ ἀναγκαίων γιὰ ἐσωτερικὴ ἰσορροπία. Μπορεῖ, με ἄλλα λόγια, ἡ μεταβίβαση γνώσεων τοῦ ἐν λόγῳ βίου φαινομενικά νὰ εἶναι ἀνευ ἰδιαιτέρας πρακτικῆς σημασίας, στὸ δάθος ὅμως νὰ πρόκειται γιὰ μεταβίβαση που ὄντως παιδαγωγεῖ ἢ ἀναδεικνύει θέματα παιδαγωγικῆς ἀξίας. Ὅπως καὶ νὰ ᾔχει, οἱ πρώην ψαράδες με αὐτοπεποίθησις περιγράφουν τὰ τῆς τότε ἐργασίας τους, ὡσάν νὰ ἔχουν συνείδησις τῆς ἐγγενούς ἀξίας τῆς ἰδίας τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας, κάτι που στὴν τωρινὴ ἐποχὴ προβάλλει με ἰδιαίτερο πάθος ἡ διτγκενσταϊνικὴ σκέψη.¹⁵

Παραθέτομε, ἐνδεικτικά, τὰ κυριότερα πεδία, ἐμπυχωτικά των με παιδαγωγικὴ διάθεσις περιγραφῶν, που ἔχουν σχέση με τὴν ἀλιεΐα:

– Ἡ ἰδία ἡ λίμνη μ’ ἓνα βασικὸ φυσιογνωμικὸ τῆς γνώρισμα, τὸν κάρλιο κυματισμὸ: “Τὰ κύματα τῆς θάλασσας εἶναι ἀραιὰ τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, πάντα σὲ κάποια ἀπόστασις. Στὴ λίμνη τὰ κύματα εἶναι πιο ἄγρια. Τὸ ἓνα πί-

14. ΓΙΑ ΤΑ “ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ”, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ PARETO –ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝΣΤΙΚΤΩΝ ΑΥΤΩΝ, ΤΥΠΟΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΜΗ ΕΠΙΔΕΚΤΙΚΟΙ ΑΝΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΞΗΓΗΣΗΣ–, βλ., ἀπὸ ἐλληνικὴ διδλιογραφία, Ρ. Αρὸν (1984, σ. 145-204).

15. Βλέπε, ἀναλυτικότερα, Rey Monk (ὁ.π.).

σω από το άλλο δυνατά και συνεχόμενα. Μας πήρε ο Κάρλιος –ο βοριάς–, έλεγαν στο Στεφανοβίκειο, όταν τους ξεσήκωνε ο αέρας της Κάρλας”.¹⁶ Η παρατήρηση για τον κάρλιο κυματισμό δεν είναι ίσως άσχετη με το ότι η Βοιθίδα αποκαλείται από τον Ευριπίδη, όπως είδαμε, καλλίναος (καλλίρροος). Η κατοχή μυστικών φυσικών στοιχείων που αγγίζουν θέματα αρμονικών ρυθμών είναι αγαλλίαση χωρίς “γιατί”, ανάταση μη αναγωγική. Και όπως κάθε χαρά, το αεί, τη διάρκεια επιζητεί.¹⁷

– Η κατασκευή της ψαροκαλύδας: Λεπτομερής περιγραφή των υλικών από τα είδη βασικά της τοπικής χλωρίδας, του τρόπου τοποθέτησης αυτών, του έσω και του έξω χώρου της κ.ο.κ.. Η περιγραφή αυτή συνοδεύεται συνήθως από ευαίσθητες αναπαραστατικές κινήσεις των χεριών, ωσάν να θέλουν έτσι οι πρώην ψαράδες όχι απλά να ζωντανέψουν την εικόνα της, αλλά και να προστατεύσουν τη νοητή μορφή της πλέον αρχέγονης και ευάλωτης εστίας.¹⁸

– Οι τεχνικές αλιείας σε συνδυασμό με τη συμπεριφορά των ψαριών: “Το ψάρι δεν δούλευε όλες τις ημέρες. Όταν έβρεχε δεν κυκλοφορούσε. Μόνον όταν ήταν νοτιάς και τραμουντάνα κινούνταν. Τα ψάρια μαζεύονται στο ραγάζι για ν’ αποφύγουν τους ψαροφάγους. Δίπλα σε μέρη που ακούγεται η ανθρώπινη ομιλία, τα ψάρια έρχονται κοντά τους για να προφυλαχθούν. Γι’ αυτό και οι καλύδες γίνονται στα αθαθή με ραγάζια. Όταν ο σακκάς –ο πελεκάνος, ο ψαροφάγος– πλησίαζε, έκανε τα ψάρια να διάζονται να κρυφτούν για να τον αποφύγουν και τότε έπεφταν στις παγίδες των ψαράδων. Στην καλαμωτή τα κεφάλια είναι έτσι φτιαγμένα από εμάς ώστε να μπορεί να μπαίνει το ψάρι χωρίς να μπορεί να δγει”.¹⁹ Με κατίκια ή με δίχτυα, το σημείο που προβάλλεται επίμονα είναι η στιγμή κατά την οποία το ψάρι παγιδεύεται ή, προσπαθώντας ν’ αποφύγει τη μια παγίδα, πέφτει στην άλλη. “Γυρίζοντας για ν’ αποφύγει το δίχτυ, το ψάρι κάνει ένα μικρό κυματάκι,

16. 66χρονος Καναλιώτης, πρώην ψαράς.

17. Η χαρά που επιζητεί την αιωνιότητα: βασική ιδέα στον νιτσεικό *Zaratusτρα*.

18. Τόσο στο Στεφανοβίκειο πριν λίγα χρόνια όσο και στα Κανάλια το καλοκαίρι του 1998 έχουν κατασκευασθεί, στο πλαίσιο πολιτιστικών εκδηλώσεων, στη στεριά ψαροκαλύδες. Θα πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ της διήγησης της κατασκευής και της ίδιας της κατασκευής ως έτοιμης εικόνας για φολκλορικούς εν πολλοίς σκοπούς. Χρηζει ειδικής μελέτης αυτή η διάκριση. Αναφέρουμε απλά ότι στη δεύτερη περίπτωση λείπει προφανώς η προφορική εκφορά της περιγραφής της κατασκευής –από τους έχοντες άμεσα τα σχετικά διώματα ζωής στην εν λόγω εστία– και ό,τι αυτή κομίζει.

19. Πρώην αλιέας Καναλιώτης, 57χρονος. Εάν αληθεύει η άποψη ότι το κυνηγημένο ψάρι αισθάνεται ασφάλεια στο άκουσμα ανθρώπινης ομιλίας, μπαίνει τότε κανείς στον πειρασμό να παραλληλίσει την τύχη αυτού του χωρίς φωνή πλάσματος με την ίδια την ανθρώπινη μοίρα που, συχνά, εμπιστευόμενη υποτιθέμενες οάσεις σωτηρίας, πέφτει σε μια μη ελεγχόμενη από τις δυνάμεις του επίδουλη και δόλια παγίδα.

και αυτό είναι η αιτία της νέας του παγίδας, επειδή το κυματάκι παρασέρνει το δίχτυ και το ψάρι χωρίς να το καταλάβει το έχει πάλι μπροστά του και πέφτει μέσα". Μετά το μόχθο και την κοπιαστική αλιευτική εργασία, η χαρά της παγίδευσης του ψαριού, εκτός από τους προφανέστατους λόγους, έχει ίσως σχέση με τον βασικό αλιευτικό συμβολισμό, μ' αυτόν τον ευδαιμόνα τρόπο του να ανασύρει κανείς πλούτη από τα δάθη κρυφών τόπων. Να φέρνει με κόπο στην επιφάνεια μυστικούς θησαυρούς από την τάξη που μας ξεφεύγει· τη φυσική και εν τέλει την ψυχική: από τα δάθη της ψυχής – από τον κόσμο του ασυνείδητου. Όπως και να 'χει, ό,τι προσφέρει το αλιευτικό, με κόπο, παιχνίδι είναι μέρος της πολυδιάστατης ακόμα αλιείας που στηρίζει και στηρίζεται από τον σύνολο γύρω ενεργό κοινοτικό δίο.

– Η καθημερινή ζωή στην ψαροκαλύδα, κατά τη διάρκεια των εννέα μηνών –από το Δεκαπενταύγουστο περίπου μέχρι των Βαΐων–, με εξαίρεση τα Σαββατοκύριακα, περιγράφεται από τους ψαράδες χωρίς καμία τάση ωραιοποίησης. Η τέτοια καλύδα, εικόνα –επαναλαμβάνουμε– του προσωρινού και του εύθραυστου, επιτρέπει μια ζωή μ' όλα αυτά τα αντιφατικά χαρακτηριστικά, ήτοι τα αρνητικά του ασταθούς και του ευάλωτου, αλλά και με ό,τι ίσως θετικό δίνει η προσωρινότητα πάνω στη λίμνη και επιπλέον με ό,τι το υγρό αυτό κάτοπτρο εν γαλήνη αντικατοπτρίζει και εν τρικυμία αποκρύβει.

Οι περιγραφές εστιάζονται ιδιαίτερα στις βραδινές στιγμές, όταν μαζεμένοι οι κάτοικοί της γύρω από τη φωτοκαγιά, στην εστία της καλύδας, περιμένουν το "ψήσιμο" της περίφημης κακκαδιάς. Πρόκειται για την ψαρόσουπα που μαγειρεύεται –υπενθυμίζουμε– στην κακκαδούλια (ή κακκάδι), η οποία κρέμεται με γάντζο, σε σύρμα στερεωμένο στην κορυφή της καλύδας και πάνω από τη φωτοκαγιά. Τα μικρά μυστικά του μαγειρέματος της ψαρόσουπας περιγράφονται με την αγάπη που οφείλεται στη βασική τους τροφή: "Η ψαρόσουπα γίνεται με πολλά μικρά αλλά και μεγαλύτερα ψάρια και πάντα με το χωνευτικό νερό της λίμνης. Ποτέ δεν δάξαμε κουτάλι για να την ανακατέψουμε. Όταν φούσκωνε, κινούσαμε λίγο την κακκαδούλια. Γινότανε εκκρεμές σαν πολυέλαιος, πήγαινε για λίγο πέρα δώθε και έτσι έπεφτε ο αφρός. Νοστιμότερη σούπα δεν γινόταν. Και τα ίδια υλικά να έβαζες αλλά με άλλο νερό, όχι αυτό της λίμνης, η σούπα δεν ήταν ίδια, χανόταν η νοστιμιά. Το πρωί όταν έμενε ήτανε πηκτή σαν γιαούρτι, μπορούσες να την κόψεις με το μαχαίρι".²⁰

Η ζωή στην ψαροκαλύδα, παρά την μέσα στη λίμνη απομόνωση αλλά εν

20. 59χρονος πρώην ψαράς, Καναλιώτης. Πρόκειται για περιγραφή που με ελάχιστες παραλλαγές αναφέρεται από το σύνολο των πρώην, εντός της κάρλιας πολιτείας, ψαράδων.

μέρει και εξαιτίας της, έδρισκε τρόπους έντονης εξωτερίκευσης. Συναλιείς και συμπότες, γύρω από τη φωτιά, πίνουν και μερικές φορές γλεντούν όσο αντέχουν. Το ρεπερτόριο των τραγουδιών περιελάμβανε δημοτικά και τα εκλεκτά της λαμπρής εποχής του ρεμπέτικου.

“Χειμώνας καιρός, παραμονή του Αγίου Νικολάου του 1957”, διηγείται πρώην ψαράς.²¹ “Το χιόνι μέχρι το κύμα. Είχαμε μαζευτεί επτά-οκτώ άτομα σε μία καλύδα. Το γλέντι είχε ανάψει γύρω από τη φωτιά. Το κρασί τέλειωσε γρήγορα. Στέλνουμε έναν στο Καλαμάκι να γεμίσει την νταμιτζάνα· πολύ γρήγορα τέλειωσε και αυτό που έφερε. Τρεις φορές πήγε και ήρθε, από την καλύδα στο Καλαμάκι, μες στη νύχτα, με το χιόνι να μη σταματά να πέφτει. Είχαμε έρθει στο τσακίρ-κέφι. Ο καψοκαλυβάς²² –μόλις είχε απολυθεί από φαντάρος τότε– δίνει μια και με τον αναπτήρα ανάβει την οροφή της καλύδας. Τη σθήσαμε αμέσως... Μετά από λίγο ξαναβάζει φωτιά... Τη σθήσαμε κι αυτή... Την τρίτη φορά δε τη γλύτωσε η καλύδα. Άναψε όλη σαν πυροτέχνημα. Πεταχτήκαμε έξω για να μην καούμε και να σώσουμε τα δίχτυα. Πηδήξαμε στις δάρκες... Επτά μέρες έκανε ύστερα παγωνιά... Η λίμνη είχε παγώσει για τα καλά”. Όλα τα φρόντισε έτσι η λιμναία πρόνοια: η παγωμένη λίμνη έδωσε τον απαιτούμενο καιρό για την ανάκτηση των δυνάμεων, μετά την οιονεί πέριξ της πυράς διονυσιακή μέθη.

Γύρω από την εστία, το αρχετυπικά κοινό κέντρο της καλύδας, γίνονται επίσης, κατά τα μεγάλα χειμωνιάτικα δράδια, διηγήσεις των κατορθωμάτων των ηρώων της επανάστασης του 1821. Αλλά και αφηγήσεις παραμυθιών, λαϊκών ιστοριών και αναγνώσεις λαϊκών ρομάντζων (*Η ωραία του πέραν* κ.ά.). Οι αναγνώσεις δεν είναι αυτοτελείς. Στην επόμενη αναγνωστική δραδιά ο αναγνώστης συνήθως ρωτά πού είχανε σταματήσει, για να λάβει την ακριβή απάντηση· οι προσεκτικοί ακροατές τού το υπενθυμίζουν, επαναλαμβάνοντας λόγια ή φράση από το τελευταίο αναγνωσμένο επεισόδιο ή σκηνή. Το βασικότερο ηθικό δίδαγμα των λαϊκών ιστοριών και κυρίως των παραμυθιών ήταν συνήθως συμπυκνωμένο ως εξής: Δεν αρκεί η τόλμη και η ανδρεία στη ζωή. Χωρίς την ανθρωπιά όλα κινδυνεύουν.

Βέβαια, όλες οι ψαροκαλύδες δεν είχαν το αυτό επίπεδο και ποιότητα (επι)κοινωνίας ούτε πάντα και σταθερά επαναλαμβανόμενα γλέντια. Υπάρχουν αλιείς, ελάχιστοι δέβαια, που μιλούν μόνον για τα αρνητικά της ζωής μέσα στις νεροκαλύδες. Η όλη τους τότε ψυχική κατάσταση δεν έδλεπε στην ψαράδικη ιδιότυπη ζωή τίποτε άλλο από μιζέρια, την οποία οι νεροφίδες, που

21. Το όλο “ιστορικό” της δραδιάς είναι καταγεγραμμένο από τον Σ. Ζιώγα. Εδώ περιοριζόμαστε σε όσα περιληπτικά και προφορικά και ο ίδιος ο αείμνηστος ψαράς και ζωγράφος μας περιέγραψε.

22. Βαπτίσθηκε έτσι με αφορμή τα γεγονότα αυτής της δραδιάς.

έπεφταν καμιά φορά στο κακάδι, τα ποντίκια, τα κουνούπια και η υγρασία την έκαναν ανυπόφορη. Υπάρχουν όμως επιζώντες αλιείς οι οποίοι θεωρούν τα χρόνια που πέρασαν στη λίμνη τα καλύτερα της ζωής τους. Οι περισσότεροι πάντως νοσταλγούν αυτή την εποχή, χωρίς να λησμονούν ούτε την υγρασία και τις ταλαιπωρίες της επίπονης ζωής ούτε και τα καυγαδάκια με τους κλεφτοψαράδες, που επιβουλεύονταν το περιεχόμενο των ξένων κατικιών.

“Κάποιος ψαράς πέθανε και το σημάδι που του έκανα όταν ήταν νέος ακόμα τρυπώντας τον –με ψαράδικο εργαλείο– δεν το μαρτύρησε πουθενά. Τι να πει! Ήταν μακρυχέρης, είχε έρθει να κλέψει τα έτοιμα, από το δικό μας κατίκι”.²³

– Τα εκτός λίμνης Σαββατοκύριακα:

Έως την αποξήρανση της Κάρλας, το εντυπωσιακό γεγονός που συνδέει άμεσα τη ζωή μέσα στις ψαροκαλύδες με την αγορά –το κεντρικό σημείο αναφοράς και επικοινωνίας, το χώρο της πλατείας– των Καναλιών είναι οι ολονύχτιες ευωχίες κάθε Σαββατοκύριακο, όταν έβγαιναν οι Καναλιώτες ψαράδες. Δεν υπάρχει άτομο, κάποιας ηλικίας, στα Κανάλια αλλά και στα άλλα παρακάρλια χωριά που να μη θυμάται αυτά τα Σαββατοκύριακα και να μην τα σχολιάζει. “Τέσσερις κομπανίες με όργανα υπήρχαν τότε, στα τέσσερα μαγαζιά της αγοράς: όλες τις ημέρες που οι ψαράδες ήταν έξω, μέχρι πρωίας γλέντι. Και τη Δευτέρα το πρωί έφευγαν για την καλύδα κατευθείαν”.²⁴ Οι τέσσερις βέβαια ορχήστρες σήμαιναν ξόδεμα πολύμορφο. Σήμερα λοιδορεί κανείς αυτή τη δαπάνη καθώς, αναφερόμενος στα Σαββατοκύριακα εκείνα, δεν είναι σε θέση να δει τίποτε άλλο έξω από το οικονομικό αυτό ξόδεμα των τότε ψαράδων. “Μόνον το γλέντι τους ενδιέφερε”, αναφέρει κάποια κόρη²⁵ πρώην ψαρά, “δεν απασχολούνταν με την αποκατάσταση των παιδιών”.

Σαρκαστικά σχόλια για τα τότε ψαράδικα καναλιώτικα γλέντια –στα οποία συμμετέχουν και αλιείς από άλλα παρακάρλια χωριά, με μόνιμους ωστόσο τους κατοίκους των Καναλιών, ενίοτε δε με τις γυναίκες– ακούγονται από πρώην αλιείς λαρισαϊκών κυρίως παρακάρλιων κοινοτήτων. “Όπως έπαιρναν τα λεφτά από τα ψάρια, πήγαιναν και τα μοίραζαν στο μαγαζί: όπως τα έδαζαν στο χέρι, μετά το μοίρασμα, έτσι τα σκόρπαγαν”.²⁶ Υπό τους ήχους των οργάνων.²⁷

23. 80χρονος πρώην ψαράς, Καναλιώτης.

24. Φράση συχνά επαναλαμβανόμενη και έτσι συνήθως διατυπωμένη από τους συνομιλητές που γνωρίζουν αυτή την εποχή.

25. 50χρονη Καναλιώτισσα.

26. 63χρονος πρώην ψαράς από την Αμυγδαλή.

27. Η μοναδική περίοδος που σταματούσαν αυτά τα γλέντια ήταν οι σαράντα μέρες “της απεργίας”, δηλαδή την εποχή της ανανέωσης της ιχθυοπαραγωγής, κατά την οποία οι αλιείς δεν είχαν “ούτε τσιγάρα ν’ αγοράσουν”.

Αλλά εκεί που τα λόγια είναι φτωχά και περιττά ξεπηδά, πιστεύεται, πάντα ο χορός. Προκαλεί πάντως εντύπωση αυτή η ανάγκη ξοδέματος κατά την αντίληψη του G. Bataille.²⁸ Σαν να υπήρχε, εμφανώς, μόνιμα αποθηκευμένη ενέργεια για ξόδεμα. Θα έλεγε κανείς ότι τούτοι οι αλιείς, κάτοικοι της ευθραυστότερης κατοικίας, εν μέσω του λιμναίου νερού με μόνιμα ορατή την άπλετη άνωθεν στέγη –τη ρυθμιστική της κοσμικής και σημαντικής τάξης–, η οποία είναι συνάμα και η εικόνα του απόλυτου των προσδοκιών του ανθρώπου, αισθάνονταν στη στεριά διπλά εμπλουτισμένοι από την αύρα, τη ζωτική πνοή, αυτών που υπήρξαν οι πρώτοι δημιουργοί του τραγουδιού και των νυχτερινών γιορτών. Πρόκειται για τις Πλειάδες, τις έχουσες πάντα ιδιαίτερο νόημα για τους –υπό την όποια μορφή– εν πλω. Υπό την επίδραση της αστείρευτης ενέργειας των επτά θυγατέρων –των οποίων η εμφάνιση στον ουρανό σήμαινε την αρχή του καλοκαιριού και η δύση τους του χειμώνα– όλα τα πράγματα ανασαίνουν, πεθαίνουν, ξανανθίζουν. “Στο πόδι μου το ξετρελαμένο για χορό έριξες ένα βλέμμα”, λέει ο Ζαρατούστρα.²⁹ Με τα ψαράδικα Σαββατοκύριακα όλα έμοιαζαν σαν κάτι να είχε επιδιώσει από την ανάμνηση του Ζαγκρέα, του μεγάλου αυτού κυνηγού, του πρώτου Διονύσου, με το πάθος των αισθησιακών απολαύσεων και εκστάσεων.

Η λίμνη παρά το γεγονός ότι στα τελευταία χρόνια της ζωής της δεν αναζωογονείται από την αειφορική ροή του Πηνειού –και παρά το ότι ο γύρω χώρος αρχίζει να αστικοποιείται– προφυλάσσει, παρά ταύτα, μέχρι τέλους όλα τα στοιχεία και τις προϋποθέσεις που επέτρεπαν στους αλιείς της και στους γύρω κατοίκους της να ικανοποιούν, μέσω των παραπάνω συμποσιακών εκδηλώσεων, τις αντιθετικές και καταπιεστικής φύσης ανάγκες, τέτοιες που επέβαλλαν από τη μια μεριά η κουραστική καθημερινότητα και από την άλλη η οιονεί διονυσιακή ταραχή, που ενυπάρχει στις δυνάμεις του σώματος και του φαντασιακού.³⁰

Η λυτρωτική διάσταση του χορού γίνεται τρόπον τινά στοιχείο του κάρλιου – καναλιώτικου τοπικού χρώματος. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι η τέτοια διάσταση, στην αρχή του εκμοντερνισμού του χώρου αυτού, φαντάζει μακρινότατος απόηχος, αμυδρότατο ίχνος του πνεύματος ανεξαρτησίας και της αντίστασης της δοϊδίας θεότητας, της άρνησης υπακοής της Κορωνίδας στις θελήσεις του τότε παντοδύναμου και κυρίαρχου Πάνθεου.

28. Για “το καταραμένο απόθεμα”, το τμήμα των μη παραγωγικών δαπανών, και για τους λόγους της συσσώρευσης μιας ενέργειας η οποία δεν μπορεί παρά να ξοδεύεται μέσα σε μια υπερβολή αφθονίας και έκστασης, βλ. G. Bataille (1967).

29. Νίτσε (1983, σ. 307).

30. Για τη σύγχρονη αναζήτηση της εορτής ως ενδείκτη κυρίως της ενδελείας μιας εκστατικής δύναμης και μιας ενυπάρχουσας μέθης, βλ. J. Wunenburger (1977) και, για αναλυτικότερη διδολογία, Ε. Κοβάνη (1995, κεφ. 5).

iii. Η ευθραυστότητα των στοιχείων

Συχνά γίνεται λόγος για την αισθητική του λιμναίου χαμένου τοπίου, αλλά δύσκολα την αποδίδει κανείς και ιδιαίτερα αυτήν των χρωμάτων του. Προφανώς, τα τελευταία ως πρώτη ύλη της ζωγραφικής τέχνης έχουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, εμπνεύσει έργα, η κριτική των οποίων ανήκει στη δικαιοδοσία των ειδικών. Προκαλεί μολαταύτα εντύπωση η αδυναμία απόδοσης των χρωμάτων με το λόγο, γενικά, ωσάν να πρόκειται για κάτι ασύλληπτο, που ξεφεύγει προπάντων από έναν εγκλωδισμένο πεζό τοιούτο, μετά κυρίως την έκλειψη και του ανεπιτήδευτου, του αυθόρμητου, της παράδοσης – “της μη έντεχνης έκφρασης”. Η τέτοια δυσκολία έχει ενδεχομένως κάποια μακρινή έστω συγγένεια μ’ αυτό το είδος απελπισίας, για το οποίο κάνει λόγο ο μεγάλος συμβολιστής Μαλλαρμέ, όταν και ο ίδιος αυτός εξαίρετος δημιουργός αισθάνεται να λοιδορείται από το χρώμα των κυμάτων και του ουρανού, ένεκα της αδυναμίας του να του αποδώσει τη διπλή του φύση: ως χρώματος και ως ιδεώδους.³¹

Ευκολότερες είναι οι περιγραφές με σκηνές από την καθημερινή ζωή, με τους θορύβους από τη λίμνη· από τους πιο διακριτικούς –του φτερουγίσματος, λ.χ., των πουλιών και του θροΐσματος των καλαμιών– έως τους πιο έντονους –των κτυπημάτων του κλάπανου, για το μάζεμα των ψαριών στα δίχτυα. Δεν είναι εύκολο επίσης θέμα η διαφορά μεταξύ χρωμάτων και ήχων ως προς τη δυνατότητα περιγραφής τους· ή το γιατί οι τελευταίοι δίνουν ίσως μεγαλύτερη τροφή στην περιγραφική φαντασία. Μια επιφανειακή απάντηση θα ήταν ότι η φύση πληρούται ήχων που γίνονται αντιληπτοί μέρα νύχτα, όπως και το ότι η ακοή είναι μόνιμα διαθέσιμη και άγρυπνη, μέρα και νύχτα, να δέχεται ήχους και μηνύματα.

Όπως και να ‘χει, ενδιαφέρει το γεγονός ότι στη μνήμη μένει πάντα χαράγμένο ό,τι βαθύτερα έχει αγγίξει την ψυχή. Και ένα από τα ηχητικά βιώματα που αναφέρεται, στην προκειμένη περίπτωση, συχνότερα, αφορά συ-

31. S. Mallarmé, *L’Azur, poesies*. Τα χρώματα μας κάνουν να φιλοσοφούμε, έλεγε ο Wittgenstein, και ίσως αυτή είναι και η αιτία της απώθησης κάθε εύκολης περιγραφής. Άλλωστε, ό,τι είναι εκτός του πεδίου του αιτιακού δεν περιγράφεται, κατά τον ίδιο (1961, σ. 101).

γκεκριμένη μορφή λιμναίας περιπέτειας. Την παραθέτουμε συνοπτικά:

— Όταν είχε ομίχλη ο προσανατολισμός στη λίμνη γινόταν δυσκολότατος. Τα “καράδια” χάνονταν μέσα στην πυκνότητά της. Δεν ήξεραν προς τα πού να πάνε. Πυξίδες δεν υπήρχαν.³² Βέβαια, όταν είχε ξαστεριά υπήρχαν πολλά σημάδια για προσανατολισμό. Κι όταν δεν φαινόταν τίποτε από τη στεριά, “τα βράδια δλέπαμε στον ουρανό τη θέση μερικών αστεριών”. Όταν λοιπόν η ομίχλη κάλυπτε τα πάντα, σημεία προσανατολισμού γίνονταν καταρχήν οι ήχοι ποικίλων μορφών: τα κουδούνια των κοπαδιών από τη στεριά —τα μικρά ζώα με τους ρυθμικούς και μελωδικότατους κουδουνίσιους ήχους έφθαναν τότε ως τις άκρες του βραχώδους μέρους των κάρλιων ακτών—, τα βελάσματα των προβάτων και των αιγών, τα γαυγίσματα των σκύλων, οι φωνές των πουλαριών, τα κακαρίσματα των ορνίθων και των κοκοριών. Παράλληλα, οι έξω κάτοικοι δέποντας τα πάντα χαμένα μέσα στο ομιχλώδες στρώμα έκαναν να ηχούν δυνατά οι καμπάνες του χωριού. Οι ήχοι, δυνατοί και ρυθμικοί, με τους αόρατους δρόμους που άνοιγαν στην ατμόσφαιρα, αποτελούσαν τις πυξίδες των αγωνιούντων ψαράδων.

Σε στιγμές που η αίσθηση των φυσικών ορίων ενός τοπίου έχει χαθεί και μέσα του διακυβεύονται τα όρια τα ίδια της ανθρώπινης ζωής, οι ήχοι της καμπάνας δημιουργούν δρόμους πολύσημους: αόρατους, που αναγγέλλουν τον κίνδυνο και συνάμα γεννούν ελπίδα σωτηρίας. Η ενσωμάτωση κατά κάποιον τρόπο στον ίδιο ήχο του αισθήματος του κινδύνου και ταυτόχρονα και της προσδοκίας τον καθιστά ήχο ίσως διττής ομοψυχίας. Η εξωτερίκευση σήμερα της μνήμης των λιμναίων ήχων, και ιδιαίτερα του ρυθμού “από το κτύπημα της καμπάνας”, τις ώρες τής χωρίς έξοδο ομίχλης, αποτυπώνεται με τη σοβαρότητα τόσο στον τόνο της ομιλίας του έχοντος το δίωμα συνομιλητού όσο και στις εκφράσεις του προσώπου του. Τίποτα απ’ αυτή την αποτύπωση δεν μπορεί ν’ αποδοθεί με το γραπτό εδώ λόγο, χωρίς κάποιο κίνδυνο: διακυβεύεται η ευθραστότητα τόσο του τόνου της ομιλίας όσο και των εν λόγω εκφράσεων. Ευθραστότητα που απηχεί πιθανόν αυτήν των ιδίων των λιμναίων ήχων.

— Η μνήμη κάθε αίσθησης γίνεται αίσθημα που εκφέρεται με ποικιλία εκφραστικών κινήσεων. Στο πλαίσιο του προκείμενου χαμένου λιμναίου τοπίου υπάρχει η αίσθηση ότι μεγάλο μέρος των τέτοιων εκφράσεων έχει σ’ εξαίρετο βαθμό να κάνει με τα εκεί οσφρητικά και γευστικά αλλοτινά διώματα. Κι ότι πρόκειται για διωματική μνήμη, της οποίας η εξωτερίκευση δεν συνδέεται τόσο μ’ έναν παρελθόντα χρόνο όσο με έναν παρόντα. Αλλά, ασπάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

32. Όπως δεν υπήρχαν συνήθως και ωρολόγια. Από την κατεύθυνση των ακτίνων καταλάβαινε κανείς την ώρα.

Ο αλιευτικός πλούτος, αυτός που αντιστοιχεί στην οικογενειακή μονάδα, από τη στιγμή της μεταφοράς του στον οίκο έως τη γευστική του απόλαυση, συνιστά σήμερα μία ιστορία νοσταλγικής θύμησης, της οποίας οι διάφορες φάσεις, μέσα από την περιγραφική της αφήγηση, εκφέρονται με ίδια η καθεμία αισθήματα. Ευθυμία συνοδεύει σε πρώτο πλάνο την περιγραφή της μεταφοράς των λιμναίων αγαθών στο σπίτι:

“Στα τροβάδια κουβαλούσαν από μέσα από τη λίμνη οι άνδρες τα ψάρια· αλλά και κότες, παπιά, μπιρμπικούλια... Και τι δεν έφερναν! Φέρνανε πολλά για να δώσουμε και σ’ ένα γείτονα. Κανείς δεν αγόραζε εδώ ψάρια· ποτέ δεν δώσανε λεφτά. Δίνανε οι ψαράδες”.³³

“Τα ψάρια που φάγαμε εμείς δεν τα έφαγε κανένας: φρέσκα γριβάδια, καρλιώτικα και 5 οκάδες· με το αυγό του γεμίζαμε ένα ταψί ολόκληρο. Παστώναμε το αυγό σαν νταραμά”.³⁴

“Νόστιμα και μεγάλα ψάρια. Πού να τα βρεις τώρα αυτά; Σαν ζωντανά· φρέσκα,μποτσικάρια, πλατίτσες, καρπλατίτσες. Και τι δεν είχαμε! Τότες και τα γουρούνια τρώγανε μπίζι”.³⁵

Η περιγραφή των ψαριών και των παπιών που έρχονται στο σπίτι αναδίδει αισθήματα νοσταλγικής ευδιαθεσίας, ωσάν εκείνη τη στιγμή να επαναλαμβανόταν η αλλοτινή πραγματική σκηνή, με την ευφορία τούτου του πλούτου εν μέσω της γενικότερης τότε φτώχειας.³⁶ Νοσταλγική ευφορία επίσης συνοδεύει τις περιγραφές με μνήμες της όσφρησης: “Μοσχομύριζε όλο το χωριό. Μυρωδιές από τους φούρνους και τα φαγητά: σούπες, γιαχνί, ψητά όπως ήθελε ο καθένας. Γέμιζε ο αέρας ωραίες οσμές”.³⁷

Τις ίδιες εκφράσεις ευφορίας έχουμε όταν πρόκειται για περιγραφή προπαρασκευής των γευμάτων: “καρλιώτικα γινότανε νόστιμη ψαρόπιττα: βάζαμε στο ταψί τα ψάρια με ξερά κρεμμύδια, σκόρδο, ρίγανη, μαϊντανό, δάφνη και δάγιο, και ύστερα σπέντζα (κόκκινη πιπεριά), το σήναμε στο τέλος με κρασί”.³⁸

Οι έχοντες τα διώματα των γεύσεων, των προϊόντων της λίμνης, μιλούν γι’ αυτά με νοσταλγική ευχαρίστηση αλλά και με μια εμφανή συγκινησιακή φόρτιση. Βέβαια, και η απλή ανάγνωση των αισθημάτων που μεταβιβάζονται μέσω των εκφράσεων στο πρόσωπο ενός συνομιλητή δεν είναι ποτέ τέλεια,

33. 73χρονη Καναλιώτισσα, γυναίκα πρώην ψαρά με ψαροκαλύδα.

34. 68χρονη Καναλιώτισσα, γυναίκα πρώην ψαρά με ψαροκαλύδα.

35. 71χρονη Καναλιώτισσα, γυναίκα ψαρά με δίχτυα.

36. Άθελα πάντως η παραπάνω περιγραφή φέρνει στο νου εικόνες από το έργο του M. Shalins (1972), *Age de pierre, age d'abondance*: σχετικά με την αφθονία και την ποιότητα του διατροφικού πλούτου σε κυνηγετικές κοινωνίες.

37. 68χρονος γεωργός, Καναλιώτης.

38. 60χρονη Καναλιώτισσα.

ακριδής. Άλλωστε, δύσκολα μπορεί να περιγράψει κανείς ό,τι η βαθύτερη και η πιο προσωπική των αισθήσεων γεύεται απολαμβάνοντας. Πώς να ειπωθούν με λέξεις οι γευστικές τέρψεις και οι ευωδιές! Πάντως, ο τόνος της φωνής και οι εκφράσεις του προσώπου αυτού που προσπαθεί ν' αποδώσει την ουσία της γεύσης έχουν κάτι το νοσταλγικά συγκινησιακό, ωσάν να έγινε τώρα συνειδητό το τέλος του αλλοτινού συγκεκριμένου γευστικού διώματος. Και ωσάν η κάποια εσωτερική δόνηση, από το μέσω της μνήμης κομιζόμενο γευστικό δίωμα, να είναι ισχυρότερη από την όποια τέτοια δόνηση την προκαλούμενη από τα διώματα μνήμης των άλλων αισθήσεων. Η εκφραστική κίνηση του προσώπου μιλά για τη μνήμη μιας γεύσης σαν να προσπαθεί κανείς να την απολαύσει, γευόμενός την εκείνη τη στιγμή.

Στην εργασία του Brillat-Savarin, *Φυσιολογία της γεύσης*,³⁹ η τελευταία θεωρείται ότι σε σύγκριση με όλες τις άλλες αισθήσεις προσφέρει τις περισσότερες τέρψεις, και αυτό για τους εξής λόγους:

– Διότι η ευχαρίστηση της τροφής είναι η μόνη η οποία όταν υπάρχει με μέτρο δεν ακολουθείται από κούραση.

– Διότι είναι ευχαρίστηση όλου του χρόνου, όλων των εποχών, όλων των ηλικιών και όλων των κοινωνικών συνθηκών και καταστάσεων.

– Διότι η τέτοια απόλαυση είναι αναγκαστικά δεδομένη μία φορά την ημέρα και μπορεί χωρίς κανένα αρνητικό παρεπόμενο να επαναληφθεί δύο και τρεις φορές στο διάστημα της ίδιας ημέρας.

– Επειδή μπορεί να συνδυασθεί με τις άλλες απολαύσεις των αισθήσεων και επιπλέον να έρθει παρήγορος στην απουσία των άλλων.

– Διότι οι εντυπώσεις που δέχεται είναι ταυτόχρονα μονιμότερες και εξαρτημένες από τη θέλησή μας.

– Και, τέλος, επειδή τρώγοντας δοκιμάζουμε κάποια ιδιαίτερη ευδαιμονία μη δυνάμενη επακριδώς να ορισθεί και η οποία πηγάζει από ενστικτώδη συνείδηση. Άλλωστε, και μόνο το γεγονός της δρώσης διατηρεί και παρατείνει την ύπαρξή μας.

– Τα παραπάνω είναι συνυφασμένα με την απόλαυση του τραπεζιού, την τέρψη των συμποσίων και ό,τι μπορεί αυτό να σημαίνει στο πλαίσιο ενός δοσμένου πολιτιστικού περιγυρου.

Η γεύση είναι η πιο προσωπική και η εσωτερική των αισθήσεων,⁴⁰ με όργανο το οποίο είναι συγχρόνως το ίδιο το όργανο της ομιλίας. Και όχι τυ-

39. *Physiologie du goût*. Το έργο αυτό του Brillat-Savarin (1982) θεωρείται ότι είναι, σε σχέση με το *Traité des sensations* (Πραγματεία των αισθήσεων) του Condillac και με το *Rapports du physique et du moral de l'homme* (Σχέσεις της φυσικής και της ηθικής του ανθρώπου) του Gabanis, ό,τι είναι ο *Μαινόμενος Ρολάνδος* του Αριστο σε σχέση με το *Τραγούδι του Roland*.

40. Βλέπε, αναλυτικότερα επί του θέματος, Ε. Κοβάνη (1995, σ. 116-119).

χαία, όπως αναφέρει η H. Arendt, η τρίτη καντιανή κριτική, η κριτική της κριτικής ικανότητας, ονομάστηκε αρχικά κριτική του γούστου: *La critique du goût* (H. Arendt, 1987, σ. 131).

Αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι η γεύση, όπως και η αφή και η όσφρηση είναι αισθήσεις του συνεχούς, αποδέκτες πληροφόρησης: “Στο εσωτερικό μιας διαδικασίας επικοινωνίας, που είναι η ίδια αυτή συνεχής και προϋποθέτει την εγγύτητα του πομπού και του δέκτη, τη συνεκτικότητά της”.⁴¹ Ιδιαίτερα για τη γεύση, η τέτοια συνεκτικότητα λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του ατόμου, και μάλιστα στον τόπο του οργάνου της γλώσσας, της κατά τον Heidegger –και μέσω της σκέψης– κατοικίας τού Είναι.⁴²

Ίσως σ’ αυτόν το χαρακτήρα του συνεχούς και στην εν λόγω συνεκτικότητα να οφείλεται το ότι η νοσταλγική τέρψη αποτυπώνεται στο πρόσωπο αυτού που κομίζει το γευστικό δίωμα ωσάν να προσπαθεί αυτή τη στιγμή να το συλλάβει, να το κάνει παρόν, εξωτερικεύοντας έτσι μια έντονη συγκινησιακή φόρτιση και μια αίσθηση ευθραυστότητας. “Με τη γεύση, η ιδιότητα του αισθάνεσθαι γίνεται σχεδόν γενική”, παρατηρούσε ο Maine de Biran, “και εξαιρετικά σύνθετη: Πρόκειται για εσώτατο όργανο που έχει την πιο διαδεδομένη επίδραση πάνω στο αισθητικό σύστημα συμμετέχοντας εκεί με τον αμεσότερο τρόπο” (1966, σ. 51). Η ευθραυστότητα δε που συνοδεύει τη γευστική νοσταλγική τέρψη φέρνει στο νου την εύθραυστη φύση των ίδιων των άπιαστων και φευγαλέων ευωδιών και αρωματικών γεύσεων. Τη φύση πιθανόν του ίδιου του χρόνου του απαιτούμενου για τη δημιουργία των ευάλωτων αυτών ουσιών.

Είναι δύσκολο, επαναλαμβάνουμε, να μεταγράψει κανείς πώς αποτυπώνεται σ’ ένα πρόσωπο η μνήμη του όποιου αισθητικού διώματος. Άλλωστε, ό,τι αντιλαμβάνονται οι αισθήσεις προκαλείται από δυνάμεις μη ορατές (X. Αρέντ, ό.π., σ. 375). Από δυνάμεις, συνεπώς, που δύσκολα περιγράφονται: οι εκφραστικές όμως κινήσεις που δημιουργούν έχουν, φαίνεται, ανάγκη την παράδοση, την κατάθεση των εικόνων από πρόσωπο σε πρόσωπο, μέσω άμεσης επικοινωνίας. Προς δόξαν, ενδεχομένως, του τόσο εκτιμημένου, από την εποχή των σωκρατικών διαλόγων, προφορικού, πρόσωπο με πρόσωπο (δια)λόγου.

Είναι φανερή η ανάγκη ενθάρρυνσης της μεταδίδας της τέτοιας μνήμης κατ’ άμεσο τρόπο από τις ηλικίες που έζησαν το λιμναίο κάρλιο τοπίο στις επόμενες που τη στερούνται. Κάθε παρόμοια αυθόρμητη και ανεπιτήδευτη μεταδίδση σημαίνει φυσική κατάθεση διωματικών αισθημάτων ευά-

41. Jean-Pierre Arnaud (1990, σ. 139).

42. Χάιντεγκερ (1989, σ. 167-179).

ρεστων και μη, μοναδικών στο να κομίσουν αλήθειες από την ίδια τη λιμναία πηγή. Θα επανέλθουμε επί του θέματος. Σημειώνουμε, προς το παρόν, ότι η παραπάνω μεταβίβαση είναι αναγκαία όσο θα εντείνεται το άφευκτο φαινόμενο ν' αντλεί η νεολαία γνώσεις της λιμναίας κοινωνίας από το πεδίο της μουσειοποίησης και της φολκλοροποίησης των στοιχείων του υλικού κάρλιου πολιτισμού. Όσο πετυχημένη κι αν είναι μια "ψαράδικη βραδιά" – με ή χωρίς "τη σούπα των ψαράδων" – με φόντο ψαροκαλύδες στην κεντρική πλατεία των Καναλίων. Κι όσο καλά οργανωμένο κι αν είναι ένα μουσείο, όπως αυτό στο Γυμνάσιο των Καναλίων – με φωτογραφικό από την πρώην λίμνη υλικό, με αλιευτικά εργαλεία και με μακέττες ή άλλες αναπαραστάσεις των πρακτικών αλιείας –, όλα όσα εκτίθενται ως θέαμα έχουν ανάγκη των όποιων συναισθημάτων από τις άμεσες εμπειρίες.⁴³ Αυτά μπορούν να δώσουν πνοή που απαιτούν και το θέαμα και η κάθε διήγηση γύρω από τη χαμένη Βοιθίδα. Εκείνο το είδος πνοής που κάνει αλληλέγγυες, αλληλοεξαρτώμενες τις γενιές μέσα στη διαδοχή. Τιμώντας τη μνήμη της λίμνης, οι πρεσβύτεροι λαμβάνουν, ως αντίδωρο από αυτήν, το προνόμιο να μεταμορφώνεται το πρόσωπό τους σε δυνάμει παιδευτικό οδηγό μιας εύψυχης διαδοχής. Έναν ζωντανό οδηγό, δίκην απτής κινητήριας πηγής, δυνητικών ποικιλότροπων συλλήψεων και δημιουργιών.

43. Η μεγάλη προβολή του κάθε υλικού, από το λαογραφικό έως το έργο τέχνης, δεν κάνει πάντα καλό. Όπως σημειώνει ο E. Gombrich, σχετικά ακόμα και με το μοναδικό αριστούργημα της Μόνα Λίζα του Λεονάρντο ντα Βίντσι, "τόσο μεγάλη φήμη δεν αποτελεί μόνο ευλογία... Συνηθίσαμε τόσο να βλέπουμε τη Μόνα Λίζα σε κάρτες ακόμα και σε διαφημίσεις, που είναι δύσκολο να τη δούμε με παρθένα ματιά" (1994, σ. 300).